

Глухі кути лєнінізму

Павло Кутусєв

Stephen Hanson.
*Time and Revolution. Marxism
and the Design of Soviet Institutions.* —
Chapel Hill and London: University
of North Carolina Press, 1997.

*Коммунизм, террор, человек.
Дискуссионные статьи на тему
«Черной книги коммунизма».*
Составители Стефан Кройцберг,
Инго Маннгойфель, Александр
Штейншпер, Ютта Унзер. — Киев:
Оптим, 2001.

Роки, що минули після падіння режимів державного соціалізму, яскраво засвідчили, що «лєнінська спадщина» й далі впливає на вже постлєнінські соціальні, політичні та економічні інституції, а також на цінності та зразки поведінки. І то настільки суттєво, що потреба концептуалізувати та інтерпретувати феномен лєнінських режимів стає нагальною. Тому пильної уваги з боку науковців варта кожна спроба серйозного аналізу лєнінізму.

Стівен Хансон, розглядаючи у монографії «Час та революція: марксизм і побудова радянських інституцій» специфічний вимір існування еліт комуністичних суспільств — їхнє сприйняття та використання поняття часу, застосовує концепцію лєнінізму, яку запропонував його вчитель, професор Університету Каліфорнії в Берклі Кен Джавіт. Вона окреслює лєнінський режим як альтернативну ліберальним режимам спробу вкорінити в суспільстві безособові норми (ключовий елемент модерного соціального порядку за Талкотом Парсонсом). Організаційна новація лєнінізму в політичній площині полягала у синтезі раціональних і харизматичних орієнтирів дії: поєднання цих двох несумісних елементів надало партії статусу *безособової харизми*, що була характеристикою саме організації, а не еманцією індивідуальних якостей лідера. Тобто лєнінізм, будучи спробою зреалізувати марксистську утопію, стає також алгоритмом знаходження ефективної формули відповіді периферійного, традиційного, переважно селянського суспільства на стан національної залежності. Відповідь лєнінізму як нової політичної форми полягала у поєднанні індивідуального героїзму (харизматичного елементу) з організаційною безособовістю (раціональний вимір). Інституційним виразом такого поєднання стала харизматична безособовість партії.

Розвиваючи далі Веберові теоретичні побудови про панування, Джавіт слушно зауважує, що ключовим моментом успішної реалізації місії харизматика (як індивідуального, так і колективного) є його сумісність із наявним соціокультурним середовищем, яке він покликаний радикально трансформувати. Вебер підкреслював спільні риси, притаманні харизматичній і традиційній орієнтаціям, насамперед спільну для обох типів соціальної організації воро-

жість до принципу цілорациональності. Проте традиціоналістські риси лєнінської організації мають не стільки змістовний, скільки структурний характер, оскільки внутрішня діяльність партії будувалася на засадах модерної (класової) орієнтації, які заперечували селянську (статусну) орієнтацію у своєму наголосі на індивідуальну відповідальність членів за виконання завдань та на досягнення, на протипагу приписує, як цент-

створити також харизматичні бюрократичні та соціально-економічні інституції, що, пише Хансон, «зробило аналітичні дихотомії між «утопією» та «розвитком» у радянській історії неадекватними».

Він уважає Маркову думку «інтелектуальною та історичною ланкою між протестантизмом і західною економічною теорією з одного боку, та лєнінізмом і радянською економічною практикою з іншого». Саме детальна експлікація поглядів Маркса на соціальний час дозволяє поєднати пресупозиції його теорії з лє-

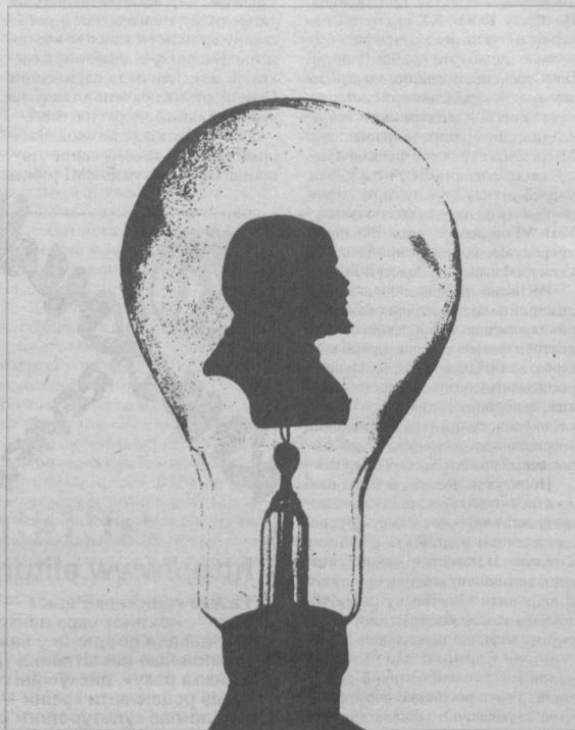
нінським дихотомічним, будучи неспроможним примирити раціоналізм моністичного «економічного детермінізму» (Лафарг) із харизматичним пророцтвом щодо стрибка в «царство свободи», позбавленого звичних часових обмежень. Маркова відповідь містила два протилежні моменти — еволюційний та апокаліптичний. Якщо перша стратегія наголошувала на природно-історичному характері суспільних законів (падіння суспільно-економічної форми стає можливим лише тоді, коли вона починає гальмувати розвиток виробничих сил), друга закликала до миттєвого розриву з «передісторією» за допомогою подолання обмежень, що накладаються на соціальну дію раціональним часом. Отже, Марковське відомство запропонувало синтез раціонального та харизматичного часу в ідеї революції, але його бачення економічних і політичних інституцій соціалізму, не згадуючи вже про проблему трансформації пролетаріату, сформованих під впливом класово-структурованої, раціонально впорядкованої економічної діяльності у вільних комуністичних трударів, залишилося фундаментально антитетичним.

Проблема інтерпретації ортодоксальної марксистської теорії стала центральним пунктом дебатів у II Інтернаціоналі, в рамках якого можливо ідентифікувати три основні альтернативи: «ревізіонізм Едуарда Бернштайна, революціонізм Розі Люксембург та ортодоксія Карла Каутського». Перша течія наголошувала на раціональних моментах спадщини Маркса, друга — харизматичних, а третя проповідувала неорационалістську стабільність.

Лєнін запропонував *політичну* систему координат, яка визначила як шляхи приходу більшовиків до влади, так і структуру й легітимізацію радянських політичних інституцій. Основні ідеї про партію як «організаційну зброю» (Філіп Селзнік) він сформулював у полемічній праці «Що робити?» й упродовж своєї інтелектуально-політичної кар'єри суттєво не міняв.

Схилання перед стихійністю, як економічно детермінованою (з боку економістів, російських послідовників Бернштайна), так і волюнтаристською (з боку прихильників терору), Лєнін протиставив діяльність *професійної* організації революціонерів, яка повинна була, спираючись на закони суспільного розвитку (раціональний елемент), використовувати стихійну (творчо-харизматичну) мобілізацію мас. Задля реалізації цього завдання належало постійно розвивати теорію партії та підкоритися суворій дисципліні революційної дії. Тільки професійна організація революціонерів може успішно виконувати своє завдання в умовах периферійної країни з нерозвиненими ліберальними інституціями. Лєнінізм не лише зберіг притаманний класичному марксизму синтез раціональної та харизматичної часової орієнтації, але й транслював її у політичну площину — тобто, здійснив інновацію, якої не спромоглася запропонувати жодна партія II Інтернаціоналу.

Лєнінове поєднання «правої»

Малюнок інтелектуального радикального художника (1920-1930-ті роки) • © Галерея «Бонет», Мюнхен

ральний критерій мобільності й соціального визнання. Партія, також, воліла брати на озброєння не магічну, а раціональну настанову до світу. Незважаючи на наявність фасаду персональної інтимності, члени лєнінської партії швидко переконувалися на власному досвіді в існуванні безособового підґрунтя діяльності партії. Остання сприяла руйнації статусного *Gemeinschaft*, що спирався на корпоративну ідентичність і створювала ізольованих індивідів, зорієнтованих на безособову систему координат, котра, своєю чергою, стандартизувала їхні дії.

Хансон цілком традиційно вбачає джерела західної раціональної концепції часу в іудаїзмі та християнстві, кульмінацією яких стали протестантська реформація й аскетичний протестантизм із його піднесенням мирської діяльності та абсолютізацією раціональної інтерпретації часу, імплікацією чого стало виникнення інституцій ліберального капіталізму. Оригінальність лєнінізму полягала тут у його спроможності, зберігаючи харизматичну обіцянку вийти за межі повсякденного часу,

нінською політикою та сталінською економікою. Варто зауважити, що застосовуючи до марксизму концепції дослідницьких програм Імре Лакатоса, можна ідентифікувати як його стабільне теоретичне ядро, так і ad hoc аргументацію. Саме здатність Лєніна зберегти відданість ядру вчення Маркса і розв'язати суперечність зовнішнього кола гіпотез сприяла радикальному підвищенню авторитету лєнінізму.

Маркс завжди наголошував ілюзорність емпіричного плину подій у рамках повсякденного, раціонального часу — «так званої всевітньої історії», як він сам висловився. Ця «історія» протиставлялася «комуністичній», усвідомленому як революційний рух, що існує в часі («Ми називаємо комунізм діючий рух, який знищує теперішній стан»), але також спроможний трансцендувати час в акті колективної творчості — революції: «Комуністична революція виступає проти чинного до тепер характеру діяльності, усуває працю та знищує панування будь-яких класів разом із самими класами». Проте Марксові дискурс так і за-

(раціональної) та «лівої» (харизматичної) тенденції відкрило перед марксизмом широкі можливості тактичного маневру, давши змогу створювати короткотривалі союзи з представниками того чи того крила, водночас уникаючи меншовицького примиренства та лівацького революціонізму.

Під час Першої світової війни Ленін загострив критику односторонньої інтерпретації марксизму, проголосивши сучасну йому епоху імперіалістичною, а соціалістичну революцію, яка настане за нею, здійснюваною в окремі країни. Ці тези, вважає Гансон, зміцнювали фундамент лєнінської концептуалізації політичних інституцій «суспільства майбутнього». Проте інституційну структуру постреволюційного суспільства Ленін уявляв нечітко, про що свідчить робота «Державна революція» (1917). Тут Ленін уже сам коливається між одностороннім харизматичним та раціональним інтерпретаціями, а синтез, досягнутий у попередніх роботах, руйнується. Питання деконструкції буржуазної державної машини він розв'язує з позиції харизматичного бачення часу: після революції держава починає розчинятися у формах спонтанної самоорганізації і поступово зникає, так само як і пута революційного часу. Водночас, аналізуючи економічні засади зникнення держави, Ленін проголошує, що диктатура пролетаріату повинна використовувати раціональні адміністративні надбання буржуазної державної машини, й порівнює майбутнє суспільство з фабрикою, де панує виробничі дисципліна, — це, на думку Гансона, відверто суперечить «харизматичним» розділам трактату. Неспрможність досягнути теоретичного синтезу харизми й раціональності мала серйозний практичний наслідок: Ленін зосереджується на інституції, яку він уже концептуалізував — партії, що стає замкнути вироблення ефективної стратегії «державного будівництва» й «економічного розвитку». «Після революції», — твердить Гансон, — «Ленін і далі демонстрував... непохитну теоретичну впевненість у політичних питаннях та нечіткість і плутанину у проблемах економіки й культури». Якщо стратегія розбудови політичної спільноти рухалась у напрямку, окресленому у «Що робити?», а сама стратегія полягала в екстраполяції принципів партійного будівництва на рівень держави, то у сфері організації соціально-економічних аспектів діяльності має простежити чітку лінію неможливо — скоріше, спостерігається коливання між двома полюсами — тейлоризмом (раціональною дисципліною часу) та комуністичними субєтинками (харизматичним трансцендентним часом). Гансон вважає, що з упродовженням НЕПу та початком спроб збільшити ефективність радянського апарату управління Ленін схилювався саме до раціонального керування часом, але цей раціоналізм функціонував у межах марксистської системи координат, конститутивним елементом якої залишалася партія. Тільки збереження політичного панування партії уможливило

вало соціально-економічний переворот, який створив би матеріальне підґрунтя новому ставленню мас до праці; іншими словами, культурна революція мала забезпечити інтерналізацію соціалістичного ставлення до праці масами. Перше завдання, доводить Гансон, успішно зrealізував Сталін, але спроба Горбачова відповісти на другий виклик привела лєнінізм до краху.

Після смерті Леніна в радянському більшовизмі сталося те, що в ІІ Інтернаціоналі після смерті Маркса. Монолітне лєнінське вчення розпалося на три течії: харизматичну на чолі з Троцьким, праву під проводом Бухаріна й ортодоксальну Зінов'єва та Каменєва, до якої спершу належав Сталін. (Іншими історичними прототипами є відповідно Роза Люксембург, Едуард Бернштайн і Карл Каутський.)

Сутність поглядів Троцького, твердить Гансон, полягала у пропагуванні харизматичної активності мас, але під жорстким контролем диктатури пролетаріату задля прискореної розбудови соціалізму. «Політичну платформу Зінов'єва можна аналізувати як різновид лєнінської релігійної ортодоксії... Для Зінов'єва партія більшовиків і керована нею радянська держава мали бути символом революційної чистоти, аж поки відбудеться революція у світовому масштабі». Економічні погляди Зінов'єва, який не виробив самостійної постанови, коливаючись між Троцьким і Бухаріном, Гансон зараховує до неотрадиціоналістської ортодоксії.

Праву (раціональну) альтернативу Бухаріна він називає «лєнінським бернштаїнізмом», адже «подібно до ревізіонізму Бернштайна, бухарінізм міг багато що запропонувати практично ефективного... Оскільки Бухарін наполягав, що соціалізм поставатиме зсередини радянської системи зі швидкістю черепахи, а на тілі цих заяв розпочалося посилене нахвилювання квазікапіталістичної дисципліни радянським робітником під гаслами «раціоналізації» індустриальної діяльності в СРСР, твердження Бухаріна про прямування лєнінським курсом виглядало нещирим».

Натомість позиція Сталіна видається різкою близькою до Ленінової. Як колись Ленін піддав критиці позицію ортодоксального центру під ідеологічним проводом Каутського у питанні доречності політичної революції, такі Сталін вийшов із групи Зінов'єва через розходження в погляді на соціально-економічну можливість соціалізму в окремі країни. Вже в «Питаннях лєнінізму» (1924) видно, що Сталін уважав: *ядро лєнінської спадщини* залишилося незмінним, незважаючи на еволюцію соціально-економічних поглядів Леніна після 1917 року. Воно містило ідеї саме про структуру партії. Розбудова соціалістичної економіки мала ґрунтуватися на вкоріненні в маси дисципліни й організованості. Сталін у такий спосіб здійснив синтез харизми й раціональності, але вже на рівні соціально-економічних інституцій, розпочавши черговий цикл марксизму. Остаточно розривав він із Зінов'євим 1925 року, проголосивши концепцію соціалізму в одній

країні. Гансон так підсумовує позицію Сталіна щодо питань розбудови соціалізму: «По-перше, акцент на ортодоксальній інтерпретації поглядів Леніна на дисципліну й «професійного революціонера» всередині партії, по-друге, зменшення уваги до лєнінських вказівок в економічних питаннях і тлумачення їх як суто тактичних; і, врешті-решт, прийняття ідеї про реалістичність і легітимність розбудови соціалізму в одній країні за умови революційного наступу на соціально-економічному фронті в найближчому майбутньому». «Економічна» програма Сталіна, як окреслює її Гансон, передбачала колективізацію сільського господарства (атаку на осередок традиційного сприйняття часу) та ліквідацію куркулів як непростарського класу. Реалізувати її належало на макроекономічному рівні за допомогою дострокового виконання п'ятирічних планів, а на мікроекономічному — перевірочним виробничим норм. «Інакше кажучи, успішні радянські управління навчилися бути соціально-економічними «професійними революціонерами», які знали, як подолати час, але у дисциплінований спосіб». Результатом впровадження такої політики стала розбудова харизматичної форми індустриального суспільства.

Проте навіть успішне втілення в життя сталінського бачення соціально-економічної структури радянського суспільства не розв'язувало ключового питання: як досягнути *масової* інтерналізації нового сприйняття часу, тобто в який спосіб доповнити Марксову теорію, Лєнінову політику та Сталінову економіку культурною трансформацією суспільства у раціонально-харизматичному напрямку, тобто, повторити досягнення аскетичного протестантизму, який створив *етос* раціональної підприємницької діяльності. На перешкоді генерації радянського суспільства, яке характеризувалося перетворенням партійних керівників на традиційних «big men», мала стати сталінська теорія загострення класової боротьби з розвитком соціалізму — концепція, яку, на думку Гансона, можна інтерпретувати тільки в системі координат раціонально-харизматичного часу, бо «до кінця історичного часу боротьба з ним не може послабитися».

Після смерті Сталіна партійне керівництво відмовляється від терору, який міг би поставити під загрозу стабільність режиму, водночас зменшуючи спротив режиму формулювати «бойові завдання» партії, виконання яких могло би гарантувати підпорядкування партіюкариєристських інтересів партійних кадрів загальному інтересові режиму. Тому питання культурної трансформації суспільства, яка відповідала б його соціально-економічній структурі, все ще було актуальним. Символічно, що знову утворилося три групи: «праві» на чолі з Маленковим пропагували еволюційний підхід до створення соціалістичної культури, Хрущов захищав характерну для «лівої» стратегію харизматичного прориву; пізніше Брежнєв утілював теоретичну ортодоксію, ставши захисником сталінського status quo в еко-

Видавництво «СМОЛОСКИП»

Ярослав Кохан
Українські аналітики й наукова коректність

Пова цієї книжки, як твердить сам автор, зумовлена потребою

«пояснити мислителі негради у висловлюваннях політологів» двох сучасних українських політико-аналітичних організацій — фонду «Українська перспектива» та журналу «Політична думка».

Спіраючись на дослідження Еріка Берна та Леона Шертока, автор пропонує власну психологічну концепцію раціональності мислення науковця, пов'язану з проблематикою психології мотивації. Поручає проблему закономірності ірраціональних відхилень у діяльності наукових колективів та організацій, у зв'язку з цим, вивчає трансакційно-аналітичну гіпотезу сценарних груп.

Станіслав Буряченко
Кризь болюти тишу — до весняного грому
Спогади про Василя Симоненка

Книжка спогадів про Василя Симоненка, яку написав його товариш зі студентських років, а згодом і колега по роботі Станіслав Буряченко, містить чимало невідомих досі фактів із життя українського поета й журналіста. Вайшли до неї також доповіді не друковані поезії, що збереглися в авторських записниках. Видання ілюстровано фотографіями з сімейного архіву родини Буряченків та автографами Симоненкових віршів.

Український самвидав
Ч. 2 (2)
Листопад 2001

Інформаційний бюлетень музею-архіву українського самвидаву МБФ «Смолооскип».

Ясно річ, не міг обминути відзначення 25-ї річниці утворення Української Гельсинської Групи. Нове його число цілком присвячене цій події. «Сьогодні без перебільшення можна сказати, — пише в чільному матеріалі випуску Осип Зінкевич, — що вирішальну роль у процесі здобуття незалежності відігравали члени Української Гельсинської Групи, яка згодом перейменувалася в Українську Гельсинську Спілку». Бюлетень подає повний список членів групи (засновників і всіх, хто з'явився до неї згодом, в тім числі іноземців) із фотографіями та короткими біографічними довідками, інформацію про діяльність Комітету Гельсинських гарантій для України, що його було створено у Вашингтоні з ініціативи «Смолооскипа» одразу по тому, як засновано українську правозахисну групу, та згадки про присвячені їй «смолооскипські» видання.

03118 Київ, пров. Балакирева, 1
Тел. і факс: (044) 565-97-50
E-mail: mbf@smoloskyp.kiev.ua
http://www.smoloskyp.kiev.ua

Джон Ролз
Теорія справедливості
Переклад
з англійської
Олександр
Мокровольський

У своїй праці «Теорія справедливості» один із провідних етнів сучасної

Америки, професор кафедри філософії Гарвардського університету Джон Ролз обґрунтовує засади справедливості як такі принципи, що їх вибрали би вільні та раціональні особи у початковій ситуації рівності. Пов'язуючи свою теорію справедливості з доктриною блага та морального розвитку, доповненням, та разів із викрешеннями та доповненнями, застосовує її як до питання про загальні філософські підвалини конституційних свобод, так і до розв'язання проблеми дистрибутивної справедливості, а також до визначення засад, обсягу і меж політичного обов'язку й зобов'язання.

Марк Блауг
Економічна теорія в ретроспективі

Переклад з англійської Іван Дзюб

Вперше надрукована 1962 року, ґрунтовна синтеза британського науковця Марка Блауга є перекладом мовою оригіналу п'ять разів із викрешеннями та доповненнями, та ще й додаткові стереотипні накладу у другій половині 80-х і наприкінці 90-х виходили щороку. За той час сам автор досить радикально змінив свої погляди на предмет і методологію дослідження. Книжка, що поєднує аналітичність і новаторність із перевагами популярного посібника, приваблює читачів передусім умінням дослідника піддавати ревізії, здавалося б, очевидні речі, проблематизувати поступ економічної науки й створювати широкі історичні панорами найсуперечливіших ідей і концепцій — від меркантилізму і фізіократів аж до післейнсанської макроекономіки. Докладно розглядаючи методологічні засади історичного підходу до економічної теорії та її контексти, у яких поставали її основні школи і напрями, Блауг пропонує ще й так звані «підсумки» з фундаментальних праць дев'ятих чільних економістів і вчених XVIII—XX століть, як от Адам Сміт («Багатство народів»), Девід Рікардо («Принципи політичної економіки»), Джон Стюарт Міл («Принципи політичної економіки»), Карл Маркс («Капітал»), Альфред Маршал («Принципи економічної науки»), а також Вікстед («Здоровий глузд політичної економіки»), Віксел («Лекції з політичної економіки»), Валерас («Основи чистої економічної теорії») і, зрештою, Джон Мейнард Кейнс («Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей»). Супроводжують виклад розгорнуті іменні та предметні покажчики, що їх укладав сам автор, і стилістичні бібліографічні рекомендації до кожного розділу («Що читати далі»). Окремо слід відзначити добротний і прозорий переклад Івана Дзюба, який демонструє здатність упоратися не лише з вишуканим красивим письменством на кшталт Каабабати, але і з сухою мовою високої економічної теорії.

Адреса видавництва:
Київ, б-р Ляшівська, 5, кп. 18
Тел.: (044) 293-2582

номії. «На мій погляд, — пише Гансон, — ми можемо розглядати Маленкова як свого роду сталінського Бухаріна, Хрущова — як сталінського Троцького, а Брежньєва — як сталінського Зінов'єва, але вже в площині економіки». Стратегія Хрущова, ґрунтована на переконанні, що марксизм потребує перманентної революції, відроджувала лівацьку традицію в марксизмі. Як і його попередників Люксембург і Троцького, Хрущова було усунуто від керівництва. Звільнене місце посів лідер партійної ортодоксії Брежньєв, чие правління остаточно утвердило рутинізацію харизми режиму та соціальну корумпованість, яка призвела до змішування загальних інтересів партії з приватними інтересами апарату. За дотепним висловом Джавіта, у брежньєвську епоху питання «хто кого» було вирішено на користь Санчо Панси, а тому «застій» став плідним ґрунтом для останньої, горбачовської спроби досягнути культурної трансформації суспільства у харизматичному напрямку.

Горбачов та його оточення дійшли висновку, що саме сталінські соціально-економічні інституції відповідалі за те, що СРСР зайшов у глухий кут. У їхньому розумінні, становище склалося ідентичне з тим, яке було в 1928 році, й «перебудова» радянських інституцій мала стати культурним еквівалентом захоплення влади професійними революціонерами-ленінцями й запровадити «останній період у розвитку марксизму-ленізму, який би ґрунтувався на постійній динамічній інтерналізації норм «революційної дисципліни» у масовому масштабі». Культурна трансформація була покликана стати для соціалізму тим, чим була пуританська «революція святих», яка, на думку Майкла Вольцера, сприяла трансформації зовнішнього тиску у внутрішній самоконтроль. Але як ідея перебудови в цілому, так і її компоненти (гласність, демократизація, нове мислення) мали лише негативне спрямування, заперечуючи сталінсько-брежньєвські практики та інституції. Творення нових соціальних форм було покладено на маси. Не дивно, що поступ перебудови призвів до колапсу економіки, позбавленої залишків планових інституцій, дезінтеграції партії та втрати радянських сателітів у Східній Європі. Результатом цього розвитку стала саморуйнація ленінізму та зникнення його як самостійного типу цивілізації та способу життя.

Попри схильність Гансона постійно підсумовувати та повторювати свою аргументацію впровадженні книжки, що іноді робить її схожою більше на підручник, ніж на дослідницьку монографію, розвідка пропонує цілісний теоретичний погляд на природу радянської системи. У порівнянні з ним колективна праця «Комунізм, терор, людина» виглядає як збірка публіцистичних статей. Авторі прагнуть охопити доволі широке коло проблем: запропонувати загальну «концепцію» ставлення комунізму до терору, здійснити case studies впровадження ленінського режиму на теренах СРСР та Східної Європи, проаналізувати подібність

та відмінність ленінізму й нацизму; вони пропонують читачеві нові історичні факти — але майже відмовляються від спроби аналітично структурувати їх.

Найвразливішим моментом книжки є, напевно, спроба осмислити проблему «комунізм і терор». Усе розмаїття ідеологічних, політичних і культурних чинників, що спричинили колективізацію та масові репресії, редукується до однієї «пояснення» про «нічим не вмотивоване рішення більшовицького керівництва» розгорнути наступ на селянство. Така «інтерпретація» в принципі заперечує можливість каузального пояснення історичних подій. Гансон едучино зауважив у своїй монографії, що схильність ленінців до стандартів поведінки, які в принципі було неможливо реалізувати, створювало об'єктивні передумови для терору.

«Експорт» практик та інституцій ленінського режиму в інші республіки СРСР також підпорядковувався загальному плану тотальної трансформації суспільства. Терор становив не просто «ідеологічну повторну систему насильницького придушення чужого», він був інструментом руйнації соціокультурної, а не лише інституційної основи способів життя, що були альтернативними ленінізму. Спрямовані ленінських режимів не на військові цілі, а на соціальну трансформацію, пояснює їхній вибір мобілізаційних завдань. Застосування реформаторської стратегії не дає режимові змоги виробити узагальнену систему безособових норм, яка полегшує завдання соціальної мобілізації стандартизованих людських та економічних ресурсів. Дані, які наводить Йорг Баберовскі на прикладі Азербайджану, вписуються саме в таку інтерпретацію стратегії ленінського режиму, який «авторитетно встановлює харизматичний тип безособової інституційної системи координат (яка не є легальною) на всіх рівнях і в усіх сегментах суспільства» (Джавіт). Спорядичні «чистки» 20–30-х років, спрямовані головним чином проти еліт традиційного суспільства — баїв та мулл, не досягали своєї головної мети: реструктурувати суспільство за новим зразком. Навіть більше, припис та партикуляризм як орієнтири соціальної дії завдяки впровадженню принципів досягнення та універсальності, що проповідував «московський центр». Такий розвиток поступово перетворював азербайджанську комуністичну партію, структурно — частину ленінської організації, на елемент традиційного суспільства. Баберовскі цитує промовистий вислів одного з її лідерів: «Деякі товариші поведуться гірше за мулл», і розповідає, як був пригрозомлений Алексей Риков, коли він 1925 року дізнався, що дехто з місцевих

партійних керівників Азербайджану здійснював хаджі до Мекки та Мешхеду. Всупереч новій мережі інституцій переважно селянське населення Азербайджану, як і раніше, орієнтувалося на статус, що дуже часто зводило нанівець плани центру щодо колективізації та поновлювало владу локальних баїв, чий авторитет освячувала традиція. «Великий терор» другої половини 30-х років виявився ефективною, хоч і короткостроковою відповіддю на ревіталізацію традиційного сприйняття часу в периферійних спільнотах Радянського Союзу.

Розділи «Терор і насильство в естонському селі» Давіда Феєста та «Насильство в Польській Народній Республіці (1944–1989)» Владзімежа Бородкея показують механіку терору на матеріалі широкого використання раніше не доступних дослідників архівних даних. Образ суспільства, який конструюють автори, є ще одним підтвердженням Джавітової теорії стадій розвитку ленінських режимів, згідно з якою вони проходять три послідовні стадії — трансформацію, консолідацію та включення (інтеграцію). Під час першого етапу — трансформації — відбуваються захоплення влади та руйнації військово-політичних центрів опозиційних еліт. Наступним етапом стає консолідація, під час якої партія набуває риз середньовічної фортеці, захищеної від ідеологічного забруднення та підозрілого суспільства «ровом», функцію якого виконують органи безпеки.

Незважаючи на контингентну природу ленінізму, режиму, що вписується до цієї парадигми, мали певну внутрішню логіку, яку автори розвідки не спроможні осягнути, хоч і пропонують читачеві розмаїту інформацію про кількість жертв та інтенсивність репресій. Бо головна проблема тут — брак каузальної інтерпретації описуваних подій: мало-вірогідно, наприклад, що радикальні зміни та скорочення, яких зазнавав апарат польського міністерства громадської безпеки, так само як і зменшення інтенсивності репресій, спричинила ітеча на Заході його високопоставленого працівника у грудні 1953 року. Режим почав мінятися, вступивши в нову фазу свого розвитку — включення, або інтеграції. Із завершенням головного завдання консолідаційного періоду — розбудовою політичної спільноти, що спиралася на партійні кадри, та реалізацією цілей розвитку (колективізації, індустріалізації, масової освіти) — режим стикається з новою, набагато складнішою соціальною реальністю, яка стала продуктом його власної політики.

Такий теоретичний інструментарій дає змогу розмежувати стадії ленінського режиму в Румунії (предмет аналізу Петера Вайса), якщо трансформація та консолідація припали на добу Георге Гіорґіу-Дежа, то інтеграція асоціюється з правлінням Ніколае Чаушеску. Проте епоха Чаушеску не принесла з собою «лібералізації» режиму. Політика інтеграції означала посилення ролі партії на противагу патримоніальному маніпулюванню репресивними органами, що його здійснював одноосібний

правитель, заміну партійних бюрократів партійними менеджерами, розширення соціальної бази «нового класу» за рахунок не робітничо-селянських прошарків. Але така політика швидко вичерпує себе через одвічну дихотомію між демаркацією кордонів інтеграції та збереженням безособово-харизматичного мобілізаційного завдання.

Румунія Чаушеску слугує також блискучим прикладом того, як неможливість поєднати антитетичні імперативи — інтеграцію нового «середнього класу» та мобілізацію — призводить до неотрадиціоналістської дегенерації режиму, який набуває рис «соціалізму в одній родині», як висловився Джавіт на адресу румунського лідера, та демонструє такі характеристики, як наявність економіки, побудованої за принципом домогосподарства, а не сучасного ринку, паразитична партія, що діє як лінива монополія (термін Альфреда Гіршмана), але наполягає на своїх харизматичних якостях і підпорядковує своєму правлінню атомізоване, егоїстичне суспільство,

поведінка якого нагадує зграю гієн.

Цікавий матеріал містять розвідки «Молодець» і «геніальний хлопець» Фрітьофа Месра та «Нацистський режим і сталінська система» Дітріха Брау. Автори прагнуть з'ясувати, що спільного мали нацизм та лєнінізм у його сталінській інкарнації. Брау справедливо кваліфікує націонал-соціалізм як революцію середнього класу, а лєнінізм розглядає як вдале використання енергії народної революції та підміну модернізації плебейсько-пролетарською культурою. Аналогії між режимами підкріплюються персональною «вибірковою спорідненістю» Гітлера та Сталіна, які вбачали один в одному зразкових політичних лідерів.

Загалом «Комунізм, терор, людина» — цікаве джерело емпіричної інформації, але йому шкодить брак загальної ідеї, яка просякала б увесь текст і була би присутня в розділах окремих авторів («прив'язка» до «Чорної книги комунізму» — не смисловий, а механічний об'єднувач). Надзвичайно сумнівним виглядає заперечення антиукраїнського ха-

рактеру Голодомору, адже інші регіони, що, на думку авторів, особливо жорстоко постраждали від колективізації — Північний Кавказ, Нижня Волга, — також відомі тривалим опором більшовикам як під час громадянської війни, так і після її завершення. Те, що голодомор використано як інструмент терору й проти донських козаків, аж ніяк не заперечує його першочергової націленості на геноцид українського селянства як потенційного носія «ідеології» селянського націоналізму.

Не позбавлена книжка і дрібних помилок, відповідальність за які почасти мусить узяти на себе перекладач, кандидат філологічних наук Володимир Швед, бо він перекладає casualties як випадки (с.28), а не як жертви, передає ініціали американського політолога іспанського походження Хуана Хосе Ліппа літерами Й.Й. (с.143) та російськими І.І. (с.192), чомусь залишає без перекладу магістерські ступені деяких авторів, зберігаючи англійську аббревіатуру М.А., водночас іменуючи інших авторів докторами філософії, але без

згадки про діянку їхньої наукової спеціалізації. З ласки перекладача Тері Мартін із Гарвардського університету отримав дивний титул «доцента з історії» («доцента по історин»), який, напевно, покликаний стати еквівалентом посади асоційованого професора (associate professor), що існує в американських університетах.

Порівняння двох спроб осмислити лєнінізм як цілісну систему та певний спосіб життя яскраво демонструє, що наявність у Стівена Гансона експлікованої теоретичної системи координат дозволяє йому внести упорядкованість до хаотичного нагромадження емпіричних даних і запропонувати дослідження, скероване теорією й чутливе до специфіки лєнінського «історичного індивідуума». Відсутність теоретичних орієнтирів у авторів збірки «Комунізм, терор, людина» перетворює її на різновид журналістики, яка, попри все, може запропонувати зацікавленому читачеві інформацію до роздумів, хоч і позбавлену концептуальних узагальнень. □